

SÜRGÜN EDEBİYATI

EXILE LITERATURE

*Abdullah ACEHAN****Özet:**

Sürgün kelimesi ilk çağlardan itibaren kullanılmaktadır. Sürgün olmak için mutlaka, doğduğu ülkenin dışında yaşamak mecburiyetinde kalmak gerekir. Sürgündeki insanın en önemli sorunu dil olgusudur. Bazı sürgünler, sürgündeyken ana dillerinde eserler kaleme almışlardır. Sürgün sadece Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde gerçekleşmemiştir. Almanya, Macaristan, İspanya, Arap Yarımadası gibi ülkelere de sürgünler olmuştur.

Sürgün olayının anlatıldığı bu çalışmada, mecburi sürgünler ile birlikte gönüllü sürgünler de işlenmiştir. Sürgün olayını yaşayıp tekrar kendi ülkesine dönenler olduğu gibi, dönmeden sürgün olarak vefat edenler de olmuştur.

Bu konuda Gürsel Aytaç, Oya Baydar, Mehmet Doğan, Nedim Gürsel gibi kişilerin de bu konu hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Sürgün sadece bir coğrafyada değil, birden fazla coğrafyada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, edebiyat, yazar, dil, Osmanlı, Türkiye, Almanya, Macaristan, İspanya.

Abstract:

The words of exile are used from the first ages. To be exiled must necessarily arise in the need to stay to live outside of the country. The people in exile, the most important problem is the language. Some exiles write up work in the main language. Exile have become only within the boundaries of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. In some countries such as Germany, Hungary, Spain, The Arabian Peninsula, have been exiled.

In this study of the events described in exiled, there were obligatory exile and also voluntary exile. Some people return to their country from exile. Unfortunately some people died in exile.

About this issue, Gürsel Aytaç, Oya Baydar, Mehmet Doğan, Nedim Gürsel's opinions have been given. Exile has been examined in different geography.

Key Words: Exile, literature, written, language, Ottoman, Turkey, Germany, Hungarian, Spain.

* Yard. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Kütahya

Eski çağlarda ve daha sonra Roma İmparatorluğu'nda adam öldüren kişiye verilen idam cezasının kimi zaman sürgün cezasına dönüştürülmesi, hatta katilin eğer isterse öldürülmek yerine sürgüne gönderilmesinin altında yatan ceza düşüncesi; sürgünün cezalarının en büyüğü olan ölümle bir tutulması, bu kelime hakkında bilgi sahibi olmamız açısından yeterli bir ifade tarzıdır, diye düşünüyorum.¹

Çok ilginç bir sözcük olan sürgün kelimesinden hareketle ortaya çıkan sürgün edebiyatı da farklı yönleri olan bir kavramdır. Şöyle ki; bir kısım yazar ve çizere göre sürgün edebiyatı kavramı içine dâhil edilecek olan kişi hakkında bizzat sürgün kararı almış olmalı yani rejim veya yönetim tarafından yeri, yurdu değiştirilmiş olmalı. Başka bir gruba göre ise sürgün edebiyatı kavramına dâhil edilecek olan yazar ve şâirler resmi ideoloji veya yönetim tarafından sürgün cezasına çarptırılmasa da her ne sebeple olursa olsun yurdunu terk etmiş olması yeterlidir. Yani resmi ideolojinin o kişiyi bulunduğu yerden yazılı bir emirle göndermesine, yurdundan ayırmasına gerek yoktur. Burada kast edilen durumu daha açık bir şekilde söylemek gerekirse, yurdundan resmi ideoloji veya rejim tarafından sürgün cezasına uğramayıp da değişik sebeplerden dolayı ülkesini terk etmek zorunda kalan kişi de sürgün edebiyatı kavramı içinde değerlendirilmelidir.² Yani ikinci grubun görüşüne göre, bu tür bir sürgüne maruz kalan kişi de sürgün edebiyatı dediğimiz kavram içinde değerlendirilmelidir.³

Alman Dili ve Edebiyatı üzerine birçok araştırma ve incelemeleri bulunan Gürsel Aytaç da sürgün edebiyatı kavramı içinde değerlendirilen yazar ve şairlerin hepsinin aynı gruba dâhil edilmesinin doğru olmadığını, bunların ortak paydalarının sürgünde yani kendi ülkesinin dışında yaşamak ve yazmak zorunluluğu olduğunu belirtiyor:

“Sürgün edebiyatı, edebiyat bilimi ölçüleriyle konuya değinildiğinde birlik ve çeşitlilik gösteren bir olgu. Ortak payda sürgün gerçeği. Yani sürgün edebiyatı daha çok edebiyat sosyolojisinin bir araştırma alanı. İrdelenecek konu; ülkesinin dışında üreten yazarın, dışarıda oluştan dolayı nelerle karşılaştığı, güçlükleri, kazançları. Alman yazarlar için bu dışarı, önce

¹ Mehmet H. Doğan, “Sürgündeki Dil”, *Varlık*, Nisan 1994, S. 1039, s. 2.

² Bu durum daha çok siyasi sürgünler için söz konusu olsa gerektir. Çünkü ülkemizde veya başka ülkelerde yapılamakta olan rejim değişiklikleri veya rejimi korumak için yapılan müdahalelerden (12 Mart-12 Eylül gibi) dolayı zarar görmemek için yurdunu terk etmek zorunda kalan aydınlar bu gruba girmektedir. Hatta Nazım Hikmet gibi belirli bir dönem cezaevinde kaldıktan sonra çeşitli sebeplerden dolayı ülkesini, doğduğu yeri terk etmek zorunda kalan kişi veya kişiler de bu gruba dâhil edilmektedir.

³ Hatta farklı olan bu iki durum; yani bir insanın yönetim tarafından zorla yaşadığı yerden ayrılması zoraki sürgün, yönetim tarafından değil de yaşanan zamanın şartları gereği insanın bulunduğu yeri terk etmek zorunda kalması ise gönüllü sürgün olarak da isimlendirilmektedir. (Demir Özlü, *Sürgünde On Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 163.).

Almanca konuşulan ülkeler olmuştur: Avusturya, İsviçre gibi. Sonra Avusturya'nın da Hitler'in etki alanına girmesiyle başka ülkelere göç söz konusu. ABD, sürgün yazarların çoğunlukla sığınmak için yeğledikleri yer olmuştur. Yazarlara, Almanya'yı daha sonra Avusturya'yı terk etmek zorunda bırakan, yani sürgünlüğü zorunlu hale getiren, kuşkusuz Hitler Almanya'sının politik atmosferiydi. Sığındıkları ülkelerde, eser vermeye devam ettikleri dil Almanca, onların bir anlamda Almanlıklarını sürdürdüklerini, Nazi Almanya'sından başka bir Almanya'nın varlığını inançla koruduklarını kanıtlıyordu. Sürgündeki yazarlar da dışarı açılma olgusunu bizzat yaşadılar. Keyifli olmasa da verimli olabilecek bir yaşantı zenginliğine sahip oldular. Ve bu yaşantı zenginliğine, kurdukları yeni dostluklar, katıldıkları kültür etkinliklerinde edindikleri deneyimlerle düşünce ve sanat ufklarının genişlemesi katıldı. Sürgünlük yıllarında eserleri dışarıda yayınlanan, Almanya'da yasaklı olan yazarlar, 1945 sonrası Almanya'da gittikçe artan bir kabul ve hayranlık gördüler. Eserleri Almanya'da yeniden yayınlandı ve Alman edebiyat tarihindeki yerlerini aldılar. Almanca yazmaya sürgünde devam etmiş olmakla, Almanlıklarını dil bilincinde yoğunlaştırılmışlar, böylece Alman edebiyatı tarihinden uzak düşmemişlerdir.”⁴

Sürgün kelimesi mana ve yaşantı itibarıyla çok zor bir kelime ama bunu, bu sürgünü bir de kadın olarak yaşamak daha da zor olsa gerek. Çünkü sürgünü yaşayan bir kişi olarak Oya Baydar, bu durumu “sürgünü kadın olarak yaşamamanın ve hele de kadın yazar olarak yaşamamanın olaya farklı duyarlılıklar, farklı boyutlar getirdiğini, kendi öz deneyiminden önce, sürgündeki kadın yazarların anılarını, yapıtlarını, mektuplarını, yaşamlarını okurken fark ettim.” cümleleriyle sürgün kadının durumuna açıklık getirmektedir. Zoraki sürgün de olsa gönüllü sürgün de olsa kadın bir yazar olarak sürgünü yaşamak ve sürgünde kalemını kullanmak Oya Baydar'ın da cümlelerinde ifade ettiği gibi gerçekten zor bir durumdur.⁵

Mehmet Doğan, sürgün edebiyatı kavramı içinde yer alan ülkemiz kalemlerinden birisinin yurt dışındaki bir ülkeye gittiğinde, en çok zorlanacağı şeyin dil olduğunu ifade etmektedir. Ama aynı durum Batı'da yaşayan birçok edebiyatçı için geçerli değildir. Mehmet Doğan'a göre onlar aynı veya benzer dil ve kültürü paylaştıkları için bizden giden bir sürgün edebiyatı mensubuna göre daha şanslılardır:

“Türkçe konuşan birinin hele hele bir yazarın, bir şâirin bir dil sürgününün, başka dil sürgünlerinden daha ciddi, daha sancılı olduğunu sanıyorum. Bir Fransız yazarının, bir İngiliz yazarının Avrupa'nın herhangi bir ülkesine sürgünü, bir Türk yazarının bu ülkelere sürgününden çok başka bir şeydir. O Fransız ya da İngiliz yazarı, sürgünde kendisini bazı küçük ayrıntılar dışında, yüzyıllardır oluşmuş ortak bir kültür havuzunun dışına atılmış hissetmeyeceği

⁴ Gürsel Aytaç, “Alman Sürgün Edebiyatı”, *Varlık*, Nisan 1994, S. 1039, s. 5.

⁵ Oya Baydar, “Yazmaya Sürgünde Başlamak”, *Varlık*, Nisan 1994, S. 1039, s. 4.

gibi, kendi dilini konuşan, en azından anlayan, okuyan bir çevre içinde bulacaktır. Kendi dilinin konuşabileceği, kendi diliyle yazabileceği, yazdıklarını kendi dilinde anlayabilecek insanlar bulabileceği bir çevredir bu. Hugo, 1851-1870 yılları arasında 19 yıl böyle bir sürgünlük yaşamıştır Belçika’da, İngiltere’de. Franco faşizminden kaçan Rafael Alberti’nin 1939-1961 arası Arjantin, 1961’den sonra İtalya sürgünlüğü böyle bir sürgünlüktür. Neruda, 1948’de at sırtında Ant dağlarını aşmış ülkesinden ayrılırken bir dil sürgünlüğüne değil, şairlik yaşamının en verimli dönemine giriyordu. Oysa bizim Türkçemizin, Türkiye dışında böyle ortak bir dil ve kültür havuzumuz yok. Olmadığı içinde, gönüllü yada zorunlu olarak yurt dışına savrulan yazarlarımız, şairlerimiz hemen bir dil sürgünlüğü içine giriveriyor. Şinasi’den Namık Kemal’den, Nazım’a son 12 Eylül sürgünlerine varıncaya kadar böyle bu.”⁶

Ayrıca Mehmet H. Doğan, aynı yazısının devamında insanın sürgün olarak gittiği ülkenin dilini bilmesinin onun sadece yabancılık çekmesini engelleyeceğini, hâlbuki aynı dili kullanmadıkları için dil sürgünlüğünün devam ettiğini söylüyor:

“Ayrıca, sürgündeki insan, sürgünde olduğu ülkenin dilini hiç yabancılık çekmeyecek kadar iyi bilse bile, bu olsa olsa kendi sürgünlüğünü birazcık hafifletmeye yarar; dilin sürgünlüğü ise sürer gider.”⁷

202

Az önce de üzerinde durduğumuz gibi sürgün edebiyatı dendiğinde bir de dil konusu ortaya çıkıyor yani; anadilde yazma durumu kendini gösteriyor. Nedim Gürsel, sürgünde ana dilde yazma konusundaki fikirlerini şu cümlelerle ifade ediyor:

“Yazın söz konusu olduğunda bir yazarın kendi ülkesinden anadilinden uzakta yaşamayı seçmesi ya da buna zorlanması, Nazım Hikmet’in deyişiyle ‘zor zenaat’a girmesidir sürgün. Bir loncaya bir sınava girer gibi. Ne var ki mutlak bir durum, değişmez bir alinyazısı değildir. Yakınmayı, sararıp solmayı gerektiren müzmin bir hastalık hiç değildir. Yazar, anadilinde yazdığı sürece sürgün kök salmaya, yerleşmeye dönüştürür çünkü. Doğup büyüdüğü, içinde yaşamış olduğu coğrafyaya değil, bir yazar olarak kurduğu dünyanın, kendi sözcüklerinin, kendi öz dilinin içine salar. Fransa’yı örnek alırsak ilk romanını Fransızca yayımlayan Osman Necmi Gürmen’in dışında anadilini kullanmayan bir Türk yazarı tanımıyorum. Aynı durum sürgünde yaşayan başkaları için de geçerli. Otuz yıldır Paris’te oturan Arjantinli yazar Julio Costazar, İspanyolca yazdığı sürece ülkesinden uzakta olmadığını söylüyor. Asturias da aynı görüşteydi; kendisiyle yaptığım bir söyleşide, ülkesi Guetemala’yı Paris’te

⁶ Mehmet H. Doğan, agm, s. 3.

⁷ Mehmet H. Doğan, agm, s. 3; Oya Baydar’ın “İnsan hele hele belli bir yaşta sonra hiç tanımadığı dilini bile bilmediği, ortak bir geçmişi paylaşmadığı bir çevrede yaşamaya başlayınca kendini müthiş köksüz ve kimliksiz hissediyor.” cümlelerinden Mehmet Doğan ile aynı görüşte olduğunu anlıyoruz (Oya Baydar, agm, s. 4).

yaşadığını söylemişti bana. Peru'lu Manuel Scorza, Ant dağlarının rüzgârını Paris'te sözcüklere döküyor. Buna karşılık Romen İonesco, İrlandalı Beckett, İspanyol Jorge Semprun Fransızca yazıyorlar. Fransız değiller ama Fransız dilinin yazarları onlar. Semprun yıllar sonra Federico Sanchez'in yaşamını yani otobiyografisini İspanyolca yazarken gerçekte anadilinden hiçbir vakit kopmadığını, Fransızca yazdığı tüm romanlarda derinden derine İspanyolcanın yapısal özelliklerinin sürdüğünü ayrımsamıştı.”⁸

Sürgün edebiyatı kavramı; dünya üzerinde sadece Osmanlı veya Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşanmamıştır veya yaşanmamaktadır. Batılı veya Doğulu birçok ülkede zoraki veya gönüllü sürgün edebiyatı veya edebiyat sürgünleri yaşanmaktadır. Sürgün edebiyatı kavramının yaşandığı yerlerden biri de biri de hiç şüphesiz Nazi Almanyası'dır. Hatta Almanya'da sürgüne maruz kalan edebiyatçıların eserleri ve sürgün olarak yaşadıkları yerler 'Exilliteratur' adı altında yani 'sürgün edebiyatı' adı altında toplanmıştır:

“Alman edebiyatı tarihinde, Hitler döneminde yurdunda yazmaya devam edemeyip başka ülkelere göç eden, sanat hayatını dışarıda sürdüren yazar ve şairlerin eserleri 'Exilliteratur/sürgün edebiyatı' adı altında toplanır. Buna yakıştırılan başka bir isim de 'Emigrantenliteratur' yani göçmen edebiyatıdır. Nasyonal sosyalizmin daha ilk yıllarında, bu görüşün nasıl bir gidiş içinde olduğunu, nereye varacağını sezip Almanya'yı terk eden solcu ve Yahudi kökenli yazarlara, daha sonraki yıllarda sosyalist angajmanı olmadığı halde, Nazi Almanyası'nın baskıcı politik havasına dayanamayıp başka ülkelere kaçan yazarlar eklenmiştir. Bugün dünya edebiyatına giren Alman modern klasiklerinden başlıca yazarlardır söz konusu olanlar: Brecht, Broch, Döblin, Heinrich Mann, Thomas Mann, Musil, Werfel, Zuckmayer, Zewing gibi. Nazi Almanyası'ndan kaçan bu yazarların yerleştiği şehirler ve ülkeler: Viyana, Amsterdam, Paris, Moskova, İsviçre kentleri, İskandinavya, Amerika, Arjantin, Şili, Brezilya ve Meksika olmuştur.”⁹

Bir önceki paragrafta da ifade ettiğim gibi sürgün edebiyatı kavramı sadece bizim edebiyatımıza mahsus bir özellik değildir. Bizim dışımızda da bu sürgün kavramını yaşayan ülkeler ve insanlar mevcuttur. İlk olarak Macar edebiyatından bir sürgün edebiyatı örneği vermek gerekirse -bir de işin ucu bizim ülke sınırlarımız içine kadar dayanıyorsa- ünlü Macar edebiyatçısı Kelemen Mikes ilk akla gelenlerdendir. Hem de bizim ülkemizde Tekirdağ'da yaşamıştır sürgünlüğünü. İşin en ilginç yanı Kelemen Mikes'in bu sürgünlük günlerinden kalan en önemli hatırası Türkiye Mektupları isimli eseridir:

“Eski Macar edebiyatının bilinen siması Kelemen Mikes niçin kaleme sarılıp, 18. yüzyıldan beri hala zevkle okuduğumuz o Türkiye Mektupları'nı yazmış? Çünkü yaşadığı sürgünde ilham perisi hasrettir. Kelemen Mikes 17

⁸ Nedim Gürsel, “Sürgün ve Yazın”, *Milliyet Sanat*, İstanbul, Ekim 1981, S. 33, s. 28.

⁹ Gürsel Aytaç, agm, s. 5.

yaşında iken Erdel prensi II. Frenc Rakoczi'nin beyzâdesi olup onun yanından ayrılmıyor. Rakoczi'nin mahiyetinde yer alarak önce Lehistan'da sonra da Fransa'da yaşayan Mikes, daha sonra Türkiye'ye gelip Tekirdağ'a yerleşti. Burada 21 Şubat 1711'de -yakında yurda dönüş umuduyla- başlayan sürgünlük 2 Ekim 1761'de Kelemen Mikes'in ölümüyle noktalandı."¹⁰

Kelemen Mikes kendisini, Tekirdağ'da gezintiye ve denize adadığı gibi bir hiç beklenmedik bir hareket yapar ve mektup yazmaya başlar. Mikes'in yazdığı bu mektuplar Habsburglar tarafından Macaristan'a alınmadığı için Macaristan yerine, İstanbul'da kontes P. E adlı hayali bir kişiye yazar bu mektuplarını. Mikes'in 1717 ile 1758 yılları arasında yazdığı mektup sayısı 204 tanedir. Edit Tasnadi, Macar edebiyatının sürgün yazar ve şâirleri arasından da tanınmış insanlar çıktığı fikrindedir:

*"Sürgünde yaşayan Macarlardan kimi Macar dili çevresinden hiç çıkmazken, iki dilli olanlar da görüldü. Hatta Macarca değil, yabancı bir dilde ürün verip ün kazananlar da çıktı aralarından. İşte birkaç örnek: Londra BBC'de çalışan Ferenc Körmendy dönemin en çok okunan roman yazarlarından biri oldu, bir eseri Türkçeye de çevrildi. Seçkin redaktörlerimizden Pall Ignotus, gazeteciliğe New York'ta devam etti, New York kenti edebiyat ödülünü bile aldı. Laszlo Dormandi, Ladislas Dormandi adıyla Fransız edebiyatında yerini buldu. György Mikes (George Mikes) mizah yazılarıyla uluslar arası bir ün kazandı. Ferenc Molnar'ın oyunları dünya sahnelerinde sürekli alkışlanıyor; gerçek bir demokrasi rüyası olan unutulmaz gençlik romanı Pal Sokağı Çocukları'ndan yapılan film, Oscar adayı oldu, aralarında Türkçe olmak üzere pek çok dile çevrildi."*¹¹

Bir başka Avrupa ülkesi olan İspanya'da da sürgün edebiyatı kavramı vardır. Sürgün edebiyatı içinde yer alan en ünlü İspanyol şâiri hiç şüphesiz Cuencalı şâir Luis Rius'tur. Ruis, İspanya'dan kalkıp Meksika'ya yerleşmiştir. İspanya'dan ayrılıp 1976'da ülkesine dönen bir başka şâir de Tomas Segovia'dır. Juan Goytisolo ise gönüllü sürgünü seçen İspanyollardandır. Deneme yazarı Salavdor de Madariaga, romancılar Arturo Barea, Ramo Jose Sender, Fracisco Ayala, Las Espanas isimli sürgün dergisini yayımlayan Manuel Andujar ve Ramon Arana sürgüne gönderilen İspanyol yazarlardandır. İspanyol edebiyatçıları almış başını gitmiştir gurbete. Bu gurbete gittiği yerler kimi kez Fransa, Meksika, Kolombiya, Arjantin, Venezuela veya Mağrip ülkeleri ya da Kanarya Adaları'dır sürgün yerleri. Machado ise annesiyle birlikte 1939 yılında sınırı geçtikten sonra sürgünde vefat eden ilk İspanyol edebiyatçısıdır.

İlk defa sürgün edebiyatı veya sürgündeki edebiyat kavramı İspanyol edebiyatı içinde resmi olarak yer almıştır. Bu yer almayla birlikte İspanyol

¹⁰ Edi Tasnadi, "Macar Sürgün Edebiyatı", *Varlık*, Nisan 1994, S. 1039, s. 6.

¹¹ Edi Tasnadi, agm, s. 9.

yazınında iki ayrı sayfa açıldı. 1940-1975 arası dönem günümüzde okullarda okutulan edebiyat tarihi kitaplarında iki ayrı bölüm olarak geçecekti: Anayurttaki edebiyat / Sürgündeki edebiyat.¹²

Bir diğer Avrupa ülkesi olan İsveç'te de sürgünü yaşayan yazarlar vardır. Bunlardan biri olan Strindberg ülkesini terk etmek yani anavatanını bırakmak zorunda kalanlardan biridir. Hatta yaşamdayken yurduna dönemeyen Strindberg, vefatından sonra kıymeti anlaşıldığı için İsveç'te onun adına Strindberg günleri düzenlenmektedir.¹³ Dünyanın önde gelen edebiyat ve edebiyatçıları yetiştiren Fransız edebiyatı da diğer Avrupa edebiyatlarında olduğu gibi sürgünden nasibi almıştır. L'abbe Prevost, Voltare, Madame de Stael, Rousseau, Stendhal, Victor Hugo vb. gönüllü veya zoraki sürgüne maruz kalmış birkaç Fransız edebiyatçısıdır.¹⁴

Sadece Avrupa ülkelerinde yoktur sürgün edebiyatı denen kavram. Yani başımızda yaşayan Arap ülkelerinde de aynı durum söz konusudur:

“Yüzyıl başında yeni dünyaya göç dalgası içinde Lübnan, Suriye ve Filistin'den kalkıp da ABD ve Latin Amerika'ya giden bir grup şâir Muhacirler hareketini oluşturmuştur. Kimliklerinin korumak ve karşılaştıkları kültür şokuna direnmek için klasik şiire sığınan bu şâirlerden başlıca iki şiir hareketi doğdu: New York'ta Halil Cibran'ın Bağlı Kalem hareketi ve 1933'te Sao Paolo'da oluşturulan Andalusya Grubu. Muhacir şiir akımından etkilenen Arap şiirinde daha sonra dört önemli akım doğdu: Serbest vezin akımı denilen Tafila (ayak) Akımı (1947-1957), Şiir dergisine dayanan Macalla şiir akımı (1957-1967), Haziran Akımı (1967-1982) ve Beyrut akımı (1982). Sürgün çağdaş Arap şâirlerinin de yurdu oldu. Arap şâirleri önce görece rahat yazıp yayınlatabildikleri bir başka Arap ülkesine sürgün gittiler. Fakat buralardan da diğer bütün sürgün edebiyatı mensupları gibi dünyanın diğer ülkelerine dağıldılar.”¹⁵

Yabancı milletlerin edebiyat tarihlerinde olduğu gibi bizim edebiyat tarihimizde de sürgünde kurtuluş için, intihar dâhil birçok farklı yolu seçenler olduğu gibi sürgünden dönmeden sürgün bulunduğu yerde vefat eden birçok kalem sürgünü de vardır.¹⁶

¹² Neyire Gül Işık, “Sürgün, İspanyol İnsanı İçin Bir Varoluşsal Seçenek”, *Varlık*, Nisan 1994, S. 1039, s. 12.

¹³ Tekin Sönmez, “Stockholm Sürgünün Strindberg”, *Varlık*, Nisan 1994, S. 1039, s. 18.

¹⁴ Necla Işık, “Fransız Edebiyatı ve Sürgünlük”, *Varlık*, Haziran 1994, S. 1041, s. 53.

¹⁵ Ergin Koparan, “Arap Şiiri; Bir Sürgünden Bir Sürgüne”, *Varlık*, Nisan 1994, S. 1041, s. 10.

¹⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, İsmail Safa, Tevfik Nevzat, Namık Kemal vd. (Demir Özlü, “Türk Edebiyatında Birkaç Sürgün Romani”, *Argos Mecmuası*, İstanbul, Mayıs 1991, S. 33, s. 138.)